

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ПРОТИРІЧ У СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМАХ: КЛАСИЧНІ ТА НЕКЛАСИЧНІ ПІДХОДИ

У статті розглядаються класичні та сучасні підходи до розвитку (розгортання) протиріч у соціальних системах. Обґрунтовується авторська позиція, що у процесі дослідження протиріч необхідно виділяти, крім етапів (фаз, ступенів) розвитку протиріч, їх конкретні агрегатні стани. Робиться висновок, що основними станами протиріч у соціальних системах є гармонія, дисгармонія, конфлікт.

Ключові слова: соціальні системи, протиріччя, розвиток протиріч, етапи розвитку протиріч, агрегатні стани протиріч, гармонія, дисгармонія, конфлікт.

Постановка проблеми. Сучасна цивілізація під впливом глобалізаційних викликів переживає один із найдраматичніших періодів своєї історії. Цей період характеризується загостренням соціальних протиріч у всіх сферах життя суспільства, виникненням на їх основі різноманітних і надзвичайно гострих конфліктів: неоголошених війн, зіткнень на міжнаціональному ґрунті, міжрелігійних та міждержавних конфронтацій. Людству доводиться платити за загострення соціальних протиріч високу ціну: їх наслідком стали численні жертви, найгостріша економічна криза, політична нестабільність у багатьох країнах світу і колосальні моральні втрати. Вузли конфліктів, що утворилися на території Близького Сходу, на сході України та в інших країнах, погрожують існуванню не лише соціумів, що їх породили, а й людської цивілізації в цілому. Тому не випадково, що проблема соціальних протиріч та закономірностей їх розвитку набула в сучасних умовах особливої актуальності.

Аналіз основних джерел і публікацій. За порівняно короткий період категорія «соціальні протиріччя» тією чи іншою мірою була розглянута в працях таких науковців, як: В. П. Андрущенко, О. М. Бандурка, І. Є. Бекешкіна, І. В. Бойченко, Ф. М. Бородкін, Н. М. Коряк, А. П. Бутенко, А. Гідденс, А. І. Гірник, В. В. Головаха, В. А. Друзь, А. Т. Ішмуратова, В. Є. Козловський, М. І. Михальченко, М. І. Пірен, Є. А. Подольська, О. Ф. Проценко, О. Я. Редько, Ю. І. Римаренко, М. М. Руткевич, Ю. А. Харін, Г. М. Штракс та ін. У них, як правило, розкриваються сутність, специфічні риси соціальних протиріч, аналізуються найбільш загальні форми і методи їх розв'язання. У той же час форми розвитку соціальних протиріч у роботах вказаних авторів, як правило, не розглядаються.

Значний інтерес до проблем соціальних колізій виявили і західні дослідники: Дж. Бернард, Дж. Бертон, К. Боулдінг, І. Галтунг, Р. Дарендорф, К. Дойч, М. Дойч, Л. Козер, Р. Коллінз, Л. Крісберг, С. Ліпсет, К. Мітчел, А. Раппопорт, К. Райт, Дж. Тернер, Ю. Хабермас та ін., які зробили незаперечний внесок у вивчення соціальних протиріч у формі конфлікту.

Однак представники сучасної конфліктології до явища соціальних протиріч ставляться амбівалентно. З одного боку, вони зробили чималий внесок у становлення і розвиток теорії соціальних протиріч, глибоко і всебічно дослідили крайню форму розвитку протиріччя, одного з його станів – конфлікту. Ці дослідження вивели парадигму конфлікту в одну з провідних у суспільствознавстві. З другого боку, безпосередньо категорія соціального протиріччя в сучасних дослідженнях конфліктології не знайшла глибокого, всебічного пояснення і широкого практичного застосування.

Таким чином, *метою статті* є дослідження закономірностей розвитку протиріч у соціальних системах, а також обґрунтування авторської позиції, що у процесі дослідження протиріч необхідно виділяти, крім етапів (фаз, ступенів) розвитку протиріч, також їх конкретні агрегатні стани.

Виклад основного матеріалу. Проблема етапів (фаз, ступенів) розвитку протиріч у соціальних системах у науковій літературі розроблена недостатньо. Особливо це твердження справедливе для соціальних систем транзитивного типу, які знаходяться на етапі структурних змін.

Більшість дослідників, розглядаючи це питання, спираються на ідеї Г. В. Ф. Гегеля про проходження протиріччями у своєму розвитку етапів тотожності, відмінності, протилежності, протиріччя і підстави (тобто розв'язання протиріччя). «Розв'язання протиріччя, – вважав Гегель, – є, отже, підстава, сутність як єдність позитивного та негативного» [1, с. 60]. Ось як, наприклад, застосовується відомим філософом О. Спіркіним гегелівська схема до процесу розвитку протиріччя. На його думку, «процес виникнення відмінностей і протилежностей має декілька стадій. На первісній стадії, існуючи ще в можливості, протиріччя виступає як тотожність, що містить несуттєву відмінність. Наступна стадія – істотна відмінність у тотожності: при загальній основі в об'єкті є істотні властивості, тенденції, не відповідні одна одній. Істотна відмінність перетворюється на протилежності (найбільшу відмінність, полярність, антагонізм), які, взаємозаперечуючи одна одну, переростають у протиріччя» [2, с. 523–524].

До позитивних моментів такого підходу можна зарахувати те, що він дає можливість простежити діалектику тотожності і відмінності протилежних сторін протиріччя, етапи пізнання реальних протиріч дійсності. Однак гегелівська схема виділення етапів розвитку протиріч і її використання під час

аналізу протиріч розвитку соціальних систем явно застаріла з позицій сучасних уявлень і неодноразово зазнавала справедливої критики.

У сучасній зарубіжній філософії і соціології дослідження етапів розвитку соціальних протиріч відбувалося в основному шляхом системного аналізу конфліктів і фаз їх визрівання. Як типовий приклад можна навести підхід французького соціолога Ж. Фове [3, р. 26–27]. У процесі визрівання конфліктів Ж. Фове виділяє чотири основні стадії, які після певного спрощення термінології достатньо легко сполучаються з гегелівською схемою розвитку протиріччя:

а) перша стадія – прихована фаза (субконфлікт), яка формує конкретний зміст конфліктних інтересів, початковим пунктом якої є вихідна нерівність суб'єктів спілкування (осіб, груп тощо) в економічній, політичній, моральній та інших сферах, що викликає прагнення покращити свій статус і досягти переваги;

б) друга стадія – фаза напруженості, тобто еволюція прихованого конфлікту, яка обумовлена діяльністю сторони, що має більшу потужність і силу примушення. Напруженість може дорівнювати нулю, якщо група, що домінує, займає позицію співробітництва, знижена при примиренському підході, середньої важкості – у випадку опору, дуже сильна при нетерпимості;

в) третя стадія – фаза антагонізму як наслідку високої напруженості, особливо у поєднанні її структурного і кон'юнктурного різновидів;

г) четверта стадія – фаза несумісності, яка становить конфлікт у прямому значенні цього слова.

Подібний підхід, безсумнівно, має право на існування, особливо в соціологічному і політологічному дослідженні соціальних явищ. Однак перенесення центру уваги під час вивчення фаз, етапів розвитку з власне протиріч на конфлікти як на одну з характерних їхніх форм вияву значно ускладнює філософський аналіз соціальних систем та закономірностей їх розвитку.

Для більш глибокого проникнення в сутність розвитку соціальних протиріч необхідно, крім етапів (фаз, ступенів) розвитку протиріч, проаналізувати їх конкретні агрегатні стани.

Ураховуючи, що проблема агрегатних станів протиріч у соціальних системах не розроблена, є теоретичне обґрунтування правомірності введення в науковий обіг цієї категорії.

Під агрегатним станом соціального протиріччя ми розуміємо засіб функціонування, специфіку вияву «єдності і боротьби» його взаємодіючих сторін, яка визначає особливості та інтенсивність їхнього розвитку, характер розв'язання цього протиріччя.

Таке використання категорії «стан» щодо аналізу розвитку соціальних систем є достатньо новим. Автор уперше використав його в одній зі своїх

робіт [4, с. 114]. Разом з тим в історії філософської думки застосування категорії стану щодо характеристики сутності природних явищ, взаємозв'язку між ними має солідну традицію. Так, ще в Аристотеля ця категорія займала провідне місце, тісно пов'язана зі сутністю і відношенням. Пізніше, в ньютонівській механіці категорія «стан» застосовувалася для характеристики руху матеріальних тіл. У сучасній науці ця категорія найчастіше служить інтегративною характеристикою різних систем, виражаючи їхню здатність до зміни і розвитку, вияву в різноманітних формах із притаманними їм істотними властивостями і відношеннями [5, с. 601].

Стосовно соціальних систем одним із перших виділив «стани протиріччя» – конфлікт (війну) і згоду (мир) як певні «форми розвитку людського суспільства» і взаємопереходи між ними у процесі розвитку соціального цілого австрійський соціолог Г. Ратценхофер [6, с. 601]. Певний інтерес для теоретичного обґрунтування категорії «стан протиріччя» в соціальних системах становить розроблений німецьким філософом і соціологом Г. Зіммеlem у рамках його формальної соціології підхід до виділення соціальних форм взаємодії людей: договору, конфлікту, конкуренції, підпорядкування та ін. [7, с. 248–249]. Представники Чиказької соціологічної школи Р. Парк і його учні в основі всіх соціальних процесів убачали, у свою чергу, такі форми взаємодії, як змагання, конфлікт, пристосування й асиміляція. Ураховуючи, що взаємодія в тлумаченні автора є протиріччям, що функціонує, то відомі і стани протиріччя, які ці дослідники вважали характерними для соціальних систем.

На наявність і співвідносини таких станів соціальних протиріч, як гармонія і конфлікт, звергають увагу у своїх працях відомі соціологи Е. Дюркгейм та К. Боулдінг. Так, наприклад, Боулдінг зазначає, що «конфлікт є розлад, і протилежністю конфлікту є гармонія» [8, р. 308].

Більш глибокому розумінню проблеми станів протиріч у соціальних спільнотах сприяє класифікація протиріч, розроблена О. Манєєвим [9, с. 52–84]. Він робить успішну спробу пов'язати форми стану протиріч з характером і спрямованістю розвитку матеріальних систем. Ним відповідно виділяються:

- а) гармонійні протиріччя (у системах, що інтенсивно розвиваються);
- б) квазігармонійні протиріччя (у системах з уповільненим темпом прогресу);
- в) симетричні протиріччя (в інваріантних, стабільних системах);
- г) дисгармонійні протиріччя (у системах, що поволі деградують);
- д) деструктивні протиріччя (у системах, що бурхливо руйнуються). Якщо не акцентувати увагу на дещо зайвій деталізації, то основна думка О. Манєєва плідна: на різних етапах еволюції матеріальних систем як визначальний чинник зміни виступають різні форми станів діалектичних протиріч.

Такий підхід до етапів розвитку протиріч стосовно соціальних систем дозволяє виділити такі форми їх основних агрегатних станів: 1) гармонію; 2) дисгармонію; 3) конфлікт.

Очевидно, було б правильним розглядати гармонію, дисгармонію, конфлікт не як ступені (етапи, стадії) розгортання протиріч, а як форми їх прояву на етапі поляризації протилежних сторін. Оскільки форми притаманна відносна самостійність щодо змісту, то зв'язок стану протиріччя (як форми) зі своїм змістом (поляризація протилежностей) носить не жорсткий, а рухомий характер. Одне і те саме «зріле» протиріччя може знаходитися в різних станах – від гармонії до конфлікту. Реальний агрегатний стан протиріччя визначається характером взаємодії протилежних сторін, поєднання «векторів спрямованості» протилежностей.

Структура протиріччя як форми взаємодії залежно від його агрегатного стану (тобто характеру взаємодії сторін) має свої відмінні риси. Якщо скористатися методикою графічного зображення взаємодії як $S_1 \rightleftharpoons S_2$, де S – система, а знак « $\rightleftharpoons$ » означає взаємодію, то гармонію ми зможемо відобразити як $S_1 \uparrow\uparrow S_2$ або як $S_1 \downarrow\downarrow S_2$, де знаки « $\uparrow\uparrow$ », « $\downarrow\downarrow$ » означають гармонію. Структура дисгармонії має такий вигляд: $S_1 \bowtie S_2$, де знак « $\bowtie$ » символізує дисгармонію, а структура конфлікту як $S_1 \leftrightarrow S_2$, де знак « $\leftrightarrow$ » означає пряме зіткнення, конфлікт.

Важливо зазначити, що системи взаємодіють не самі по собі. Будь-яка взаємодія між ними здійснюється шляхом співвідношення їхніх властивостей, функцій, сторін, тенденцій тощо. До того ж одна й та сама система може знаходитися в безлічі прямо протилежних відносин як з одиничною системою, так і з безліччю систем. Наприклад, система S_1 може за певними властивостями знаходитися в гармонії із системою S_2 , за певними функціями бути з нею у стані дисгармонії, а за тенденціями розвитку бути у стані конфлікту. Загальна характеристика стану взаємодії між цими системами визначається інтегративною сумою взаємодії і взаємовпливу між їхніми основними на цей момент властивостями, функціями, тенденціями тощо. Водночас система S_1 може підтримувати гармонійну взаємодію із системою S_3 , бути у стані дисгармонії із системами S_4 і S_5 , знаходитися у стані конфлікту із системою S_6 , а інші системи можуть взаємодіяти з нею опосередковано або не взаємодіяти взагалі.

Агрегатний стан протиріччя в системі (метасистемі) або між системами не є статичним, він може бути гармонійним, дисгармонійним або конфліктним. На певному етапі розвитку відносин між системами (або елементами системи) гармонія може перейти в дисгармонію або досягти стану конфлікту. Динаміка фазових перетворень протиріч у соціальних системах багатоваріантна,

багатофункціональна і насилу піддається узагальненню. Виділяють, як правило, декілька типів циклічності фазових перетворень протиріч у соціальних системах: маятникоподібна зміна, кругова, спіралеподібна і хвильова (синусоїдна). Тип зміни, розвитку залежить від розмірів і масштабів соціальної системи: у малих системах мають перевагу маятникоподібні і синусоїдні, у великих – кругові і довгохвильові [10, с. 71–73].

Прикладом динаміки агрегатних станів можуть бути, на нашу думку, біоритмічні цикли, властиві первинній соціальній системі – людині. Науці сьогодні відомі три цикли біоритмів людини. Це 23-денний фізичний цикл, 28-денний емоційний цикл, 33-денний інтелектуальний цикл. У кожному з цих циклів половина днів належать до так званих плюсових днів, а половина днів – до днів з мінусом. У плюсові дні фізичного циклу (їх усього 11) людина схильна до занять спортом, фізичних навантажень, у плюсові дні емоційного циклу (їх усього 14) відрізняється гарним настроєм, і навпаки. Найнебезпечнішими для людини є критичні дні переходу від днів «плюс» до днів «мінус», а катастрофічними за наслідками часто стають збіги критичних днів усіх трьох біоритмів.

Одним із перших виділив і дослідив цикл взаємодії протилежностей представник німецької класичної філософії Й. Фіхте, який уявляв його як зміну домінування протилежностей у процесі розвитку, що пульсує. У Гегеля позитивне, утверджуючи себе, спричиняє зворотний вплив негативного; цей вплив викликає заперечення в самому позитивному, що веде до зміни позитивного. У свою чергу, негативне, утверджуючи себе, заперечує позитивне і, як наслідок, заперечує себе. Такий цикл взаємодії сторін протиріччя, який є основою для такої стабілізаційної форми розв'язання, як репродукування (відтворення на колишньому рівні). Щодо соціального життя такий тип взаємодії можна проінтерпретувати так, що соціальна система в деяких випадках здатна породжувати собі подібне як протилежність (влада – опозиція), яка, утверджуючи себе, критикує протилежність, що породила її (опозиція – влада). Натиск на опозицію з боку влади спричиняє й відповідну реакцію. Відповіддю на неї буде зміна тактики влади, зміни в політиці і зміни методів її впровадження в життя. І нарешті, критикуючи владу, опозиція критикує водночас і себе як породження цієї влади, як дзеркальне її відображення.

У діалектичному матеріалізмі циклічність взаємодії протилежностей розуміється як внутрішня пульсація саморуху предметів і явищ дійсності, що має спіралеподібну форму. Ця циклічність у русі протиріччя виявляється вже на елементарному рівні як «постійне виникнення протиріччя й одночасне його розв'язання» [11, с. 123].

Теорія катастроф і теорія перебудов, що входить до її складу, досліджують циклічність взаємодії протилежностей, стійкі стани цієї взаємодії (атрактори),

точки роздвоєння шляхів подальшої взаємодії (точки біфуркації) тощо. Дослідженнями циклічності й ритмічності соціальних процесів, процесів у природній сфері тощо займається нова галузь науки – ритмологія. У межах цієї науки за відносно невеликий період часу вже накопичено значний обсяг емпіричного матеріалу про циклічність і повторюваність процесів (станів протиріч) у різних сферах життя природи і суспільства [див.: 12; 13].

Системний підхід до проблеми динаміки складних нелінійних систем із зворотним зв'язком, а соціальні системи належать саме до таких утворень, дозволяє розглядати їх як динамічно стійкі, гомеостатичні утворення. У соціальному гомеостазі внутрішнім механізмом формування структур і еволюції виступає складна взаємодія двох протилежних начал: стабілізуючого начала і дисипативного, руйнівного начала. Стосовно соціальних систем найважливішим розсіюючим фактором є соціальні конфлікти, а стабілізуючим фактором розвитку соціумів – соціальна гармонія. У цьому механізмі еволюції гармонія і конфлікт, які є крайніми станами соціальних протиріч, відіграють роль своєрідних балансирів, сприяють динамічній рівновазі і розвитку соціуму та його підсистем. Розвиток соціальних систем можливий перш за все через конфлікти (які з позиції синергетики виникають за рахунок потоку енергії, речовини із зовнішнього середовища, а з позиції діалектики – за рахунок взаємодії внутрішніх, взаємовиключаючих сторін, тенденцій розвитку), але самі по собі конфлікти можливі лише за наявності гармонії, балансиру, що врівноважує дію конфліктів. У протилежному випадку сторони, що протидіють, взаємно знищують одна одну. З другого боку, повна гармонія без конфліктів, зіткнень призвела б в остаточному підсумку до застою в суспільному житті, що, у свою чергу, означало б кінець будь-якого якісного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель // АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1970–1972. – Т. 2 : Учение о сущности, 1971. – 248 с.
2. Спиркин А. Г. Противоречие диалектическое / А. Г. Спиркин // Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
3. Fauvet J.-C. Comprendre les conflits sociaux / J.-C. Fauvet // Declenchement, deroulement, issue. – P., 1973. – P. 24–47.
4. Данильян О. Г. Социальные противоречия: сущность, типология, формы проявления : монография / О. Г. Данильян. – Харьков : Основа, 1997. – 146 с.
5. Состояние // Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 815 с.
6. Ratzenhofer G. Soziologie / G. Ratzenhofer. – Leipzig, 1907. – 690 s.
7. Simmel G. Soziologie. Untersuchungen uber die Formen der Vergesellschaftung / G. Simmel. – Leipzig : Verl. von Duncker und Humblot, 1908. – 782 s.

8. Boulding K. Conflict and Defence: A General Theory / K. Boulding. – New York, 1963. – 312 p.
9. Манеев А. К. Движение, противоречие, развитие / А. К. Манеев ; науч. ред. Ю. А. Харин, М. Я. Резников. – Минск : Наука и техника, 1980. – 166 с.
10. Ильин В. В. Философия политики / В. В. Ильин, А. С. Панарин. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 283 с.
11. Энгельс Ф. Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1955–1974. – Т. 20. – С. 33–149.
12. Ритмология: проблемы и процессы современного развития. – Хабаровск : Наука, 1991. – 64 с.
13. Соколов Ю. Н. Диалектика как теория цикла реального мира / Ю. Н. Соколов. – Ставрополь : Наука, 1990. – 92 с.

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ ПРОТИВОРЕЧИЙ В СОЦИАЛЬНЫХ СИСТЕМАХ: КЛАССИЧЕСКИЕ И НЕКЛАССИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Данильян О. Г.

В статье рассматриваются классические и современные подходы к развитию (развертыванию) противоречий в социальных системах. Обосновывается авторская позиция, что в процессе исследования противоречий необходимо выделять, кроме этапов (фаз, ступеней) развития противоречий, их конкретные агрегатные состояния. Делается вывод, что основными состояниями противоречий в социальных системах являются гармония, дисгармония, конфликт.

Ключевые слова: *социальные системы, противоречия, развитие противоречий, этапы развития противоречий, агрегатные состояния противоречий, гармония, дисгармония, конфликт.*

THE PROBLEM OF DEVELOPMENT OF CONTRADICTIONS IN SOCIETY: CLASSICAL AND NONCLASSICAL APPROACHES

Danilyan O. G.

The problem of stages (phases, levels) of the development of contradictions in social systems in the scientific literature is not sufficiently developed. Especially this is true for social systems of transitional type, which are in the process of structural change.

Most researchers, considering this question, use the ideas of Hegel on the passage of the contradictions in their development stages of identity, differences, contrasts, contradictions and the base (ie, resolving the contradiction). The positive aspects of this approach include the fact that it will provide an opportunity to trace the dialectic of identity and difference of opposite sides of the conflict, the stages of knowledge of real contradictions

of reality. However, Hegel's scheme of selection of stages in the development of contradictions and its use in the analysis of the contradictions of social development is clearly outdated.

In modern foreign philosophy and sociology study of the stages of development of social contradictions is done by the system analysis of conflicts and the phases of their aging. In the development of conflict, usually there are four basic steps: latent phase (subkonflikt), voltage phase, antagonism phase, phase of incompatibility, which is a direct conflict.

This approach certainly has a right to exist, particularly in sociological researches. However, the shift of focus from contradictions to conflicts greatly complicates the philosophical analysis of social systems.

To investigate the nature of social contradictions there must not only be the analyze of the stages (phases, levels) of the development of contradictions, but the analyze their specific aggregate states.

Under the state of aggregation of social contradictions should understand the specifics of the interaction of its sides, which determines the features of their development, as well as the character of the resolution of this contradiction.

This approach to development of contradictions reveals the following forms of aggregate states: 1) harmony; 2) disharmony; 3) conflict.

It is necessary to consider the harmony, disharmony, conflict not as the stages (phases, levels) of deployment of contradictions, but as a forms of their manifestation on the stage of polarization of opposite sides of contradictions. Since the form has relative independence in relation to the contents, the connection of contradiction state (as a form) with its content (polarization of opposites) has not hard, but mobile character. The same contradiction can be in different states – from harmony to conflict. Thus, the aggregate state of contradiction is determined by the interaction of opposite sides, a combination of «direction vector» of opposites.

In the process of a society development two opposite principles are interacting: the stabilizing beginning and the dissipative, destructive beginning. The most important destructive factor is the conflict and stabilizing factor – social harmony. In this mechanism of the evolution, harmony and conflict are extreme conditions of social contradictions, who play the role of equalizers, promote dynamic equilibrium and the development of society and its subsystems.

Key words: social systems, contradictions, development of contradictions, stages of the development of contradiction, aggregate states of contradictions, harmony, disharmony, conflict.

